

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТАК ЗВАНІ РИМСЬКІ ВПЛИВИ В КУЛЬТУРІ ДРЕВНІХ СЛОВ'ЯН

У буржуазній історичній літературі поширено уявлення про період перших століть н. е. на території Європи поза межами Римської імперії як про період римських впливів. Вирази „Römische zeit“, „Doba rzymskich wpływów“ та інші давно вже стали технічними термінами для окреслення хронологічного відрізка перших століть н. е. Деякі дослідники схильні прийняти цей термін і у відношенні до древньослов'янської культури, відомої під назвою культури полів поховань.

Проте цей термін може мати лише дуже умовне значення: він не відбиває суті культурного розвитку місцевого населення, який, безперечно, повинен характеризуватися глибшими й істотнішими моментами.

Окремі елементи древньослов'янської культури, які можуть розглядатися як „римські“, мають лише зовнішні ознаки „римських“ предметів. Ці елементи — деякі деталі оформлення речей місцевого виробництва (наприклад, кераміки, деяких прикрас тощо) — мають чисто формальне значення, так само як наявність у ранньослов'янських комплексах речей римського виробництва — предметів імпорту. Останні, природно, можуть розглядатися як джерело, що освітлює історію і характер відносин, що існували між місцевим слов'янським населенням і Римською імперією. Найзначнішою групою імпортованих речей є римські срібні монети, які часто зустрічаються на території лісостепової смуги сучасної Української РСР.

Щодо пояснення знахідок римських монет на позаримських землях, то в літературі існують різні думки і гіпотези, які не можуть бути визнані однаково переконливими.

Так, деякі дослідники вважають римські монети слідами перебування римських легіонів на землях древньослов'янської культури, що не може бути визнаним, оскільки такі монети відомі там, де римських військ ніколи не було. Інші схильні припускати, що римські монети потрапляли до рук місцевого населення внаслідок війн проти Римської імперії, в яких брали участь сармати та древні слов'яни, і, отже, ці монети є воєнною здобиччю. Існує гіпотеза про те, що римські монети служили винагородою місцевих жителів за їх службу в римських військах або вони використовувалися для підкупу місцевих варварських князків, військових начальників та ін.

Можна згадати, нарешті, теорію, за якою римські монети, що нині зустрічаються на території слов'янських земель, були занесені туди древньослов'янськими племенами, які близько II ст. н. е. під натиском римлян розселивалися з Дунайських земель.

Усі ці гіпотези є чисто спекулятивними, умоглядними, нічим реально не підкріпленими, а тому вони й не були схвалені наукою.

Замість них була прийнята найпростіша і найімовірніша теорія, за якою приплив римського срібла на неримські землі пояснювався торговельними відносинами римлян з місцевим населенням. Зрозуміло, що й деякі інші явища, про які щойно йшла мова (пограбування, військова здобич, плата за військову службу, підкуп, контрибуції), могли мати місце в якихось дуже обмежених розмірах як часткові, не основні процеси; проте жодне з них не могло бути головним, істотним, вирішальним фактором.

Ф. Енгельс, який звертав особливу увагу на факт великого поширення на неримських землях римських монет, не припускав сумніву щодо потрапляння римських монет на ці землі внаслідок торгівлі¹.

Гіпотеза про потрапляння римських монет внаслідок торгівлі різними авторами конкретизувалася по-різному.

Так, наприклад, польський історик І. Садовський схильний був розуміти процес торговельного обміну між Римом і місцевим населенням Східної та Центральної Європи як торговельні експедиції римських купців на північ, в Прибалтику за янтарем². При цьому Садовський ураховував лише матеріали, що стосуються тих територій, які лежали на шляху з Італії або Іллірії в Прибалтику, тобто головним чином басейн р. Вісли (територія сучасної Польщі). А тимчасом римські монети зустрічаються у досить значній кількості й на інших землях, які не лежать на шляху до Янтарного узбережжя, в тому числі й на території древніх антів, тобто лісостепової смуги сучасної Української РСР.

Замість такої гіпотези радянські археологи дотримуються теорії, за якою римські монети потрапляли до рук „варварського“ населення внаслідок торгівлі різноманітними товарами, яка здійснювалася як римськими купцями, так і представниками місцевого населення.

Ця теорія базується не тільки на знахідках римських монет, але й на інших матеріалах, що можуть свідчити про розвиток торговельних відносин.

У зв'язку із зазначеними вище поглядами в працях багатьох буржуазних істориків історія древніх слов'ян та інших споріднених з ними племен і народів, що знаходилися на тому ж ступені суспільного розвитку в перші віки н. е., змальовувалася з погляду найтісніших економічних та культурних взаємин їх з римлянами, в яких останні, як „високорозвиненіші“ і навіть „високообдарованіші“, мали впливати на перших, здійснюючи, таким чином, деяку „культуртрегерську“ місію.

У світлі такого трактування місцевого населення виступає як залежне від Риму та його культури, зобов'язане йому всіма своїми культурними досягненнями, і, таким чином, в першу чергу зацікавлене в підтриманні зв'язків з Римською імперією.

В дійсності ж, очевидно, було не так.

При розгляді речових пам'яток торговельних відносин Риму з древніми слов'янами привертає увагу насамперед надзвичайна диспропорція, що існує між величезною кількістю римських монет та порівняно невеликою кількістю імпортованих речей, знаходжуваних на древньослов'янських землях. В усякому разі на території сучасної Української РСР речей античного походження перших століть н. е. трапляється значно

¹ Ф. Энгельс, К истории древних германцев; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стр. 369 і далі.

² Sadowski, Die Handelstraßen der Griechen und Römer durch das Flußgebiet der Oder, Weichsel usw. Jena, 1877.

менше, ніж за попередньої епохи, коли торговельні відносини зв'язували наших предків з грецькими колоністами на північному узбережжі Чорного моря.

У перші століття н. е. на території сучасної Української РСР маємо лише поодинокі знахідки привізної кераміки (*Sicillata*), скла, культових предметів і дуже рідко — прикрас і предметів розкоші.

Отже, коли б знахідки римських монет траплялися не так часто, могло б скластися уявлення про незначну інтенсивність торгівлі між Римом та місцевим населенням. Припущення, що монети були основним предметом римського імпорту на наші землі, здається, цілком доречне.

У зв'язку з цим постає питання, які саме продукти вивозилися з північного Причорномор'я на південь і південний захід.

Гіпотеза І. Садовського про торгівлю римлян (а перед тим греків або етрусків) янтарем на наших землях виявляється цілком безпідставною, та й навряд чи можна економічні відносини Риму з тими країнами, які в дійсності були багаті на янтар, пояснювати виключно як торгівлю янтарем. Недоречність такого припущення була в свій час підкреслена Ф. Енгельсом¹.

Навряд чи можна також визнати хоч будь-скільки серйозними статтями вивозу й ті продукти, якими в пізніші часи слов'яни постачали арабів та Візантію, тобто — мед, віск, хутро та ін., оскільки ці продукти, очевидно, не могли мати для життя Римської імперії важливого значення.

Для того щоб правильно відповісти на поставлене питання, необхідно звернутися до минулого північного Причорномор'я — до тих часів, за яких провадилася торгівля місцевого населення з Грецією. Основним продуктом, що довозився в Грецію, був хліб.

Древня Греція — країна взагалі дуже бідна на хліб — не спромоглася б прохарчувати себе, коли б вона не забезпечувала себе зерном через свої колонії. Основними житницями її були Італія (головним чином Сіцилія) і особливо північне Причорномор'я. Босфорське царство давало Афінам половину необхідного їм хліба. Під впливом потреб ринку населення босфорських міст перейшло на хліборобську основу виробництва, створивши значну зернову базу в Кубанських степах.

Значну торгівлю хлібом провадила Ольвія. Існують епіграфічні відомості про торгівлю Ольвії з Афінами саме зерном, які свідчать про особливу зацікавленість материкової і острівної Греції в хлібній торгівлі з північним Причорномор'ям.

Трохи менше значення в торгівлі хлібом з Грецією відігравав Херсонес, оскільки він не мав безпосередніх зв'язків із скіфським хліборобським населенням. У присязі молодих херсонесців, між іншим, є пункт про те, що той, хто складає присягу, зобов'язується не продавати поза санкцією держави зерна на зовнішньому ринку. Це свідчення говорить не лише про обмеженість хлібної торгівлі в Херсонесі, але насамперед про наявність такої торгівлі.

Основне питання в проблемі про торговельні стосунки місцевого населення з Римом є питання про зернові бази цієї торгівлі. Босфор мав таку базу на азіатському боці протоки. Херсонес також виходив тільки з тих резервів зерна, які продукувалися на його землях, його ж громадянами. Але Ольвія і особливо Тірас, що завжди був насам-

¹ Ф. Енгельс, К истории древних германцев; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 368.

перед транзитною базою, не мали хліборобського характеру: вони повинні були отримувати хліб з далекої периферії.

Відомості про цю периферію знаходимо у Геродота. За його свідченням, племена алазонів і калліпідів, тобто безпосередня ольвійська периферія, на певному етапі свого розвитку (до того ще й під впливом відносин з еллінським світом) почали вирощувати деякі корисні рослини¹. В основному ж населення Степу займалося скотарством.

Зернова база Ольвії, Тіраса та інших близьких до них міст знаходилася далі на північ — у межах лісостепової смуги сучасної Української РСР, де в той час жили скіфи-орачі. За свідченням Геродота, скіфи-орачі сіяли хліб не тільки для свого власного вжитку, але й на продаж². Це повідомлення важко переоцінити. Воно є безперечним свідченням того, що в середовищі принаймні частини скіфського суспільства (скіфів-орачів) хліборобство вже в той час (тобто в середині I тисячоліття до н. е.) могло давати додатковий продукт, що міг бути перетворений на товар.

Саме тут, у Середній Наддністрянщині, Надбужжі та Правобережжі середнього Дніпра, вже в V ст. до н. е. було основне джерело виробництва товарного хліба, який експортувався в Грецію. Звідси, із лісостепової смуги сучасної Української РСР, зерно йшло в Тірас по Дністру та в Ольвію по Південному Бугу і системі рр. Тясмина та Інгулу. Замість того до верхів'їв тих же річок просувалися речі античного виробництва, які тепер знаходимо в пам'ятках скіфської культури.

Причини виникнення античних колоній в епоху архаїчної Греції, очевидно, мали в основі політичні передумови — необхідність виселення частини громадян з старих грецьких полісів. Економічні причини спочатку повинні були мати другорядне значення. Коли перші грецькі колоністи десь у VIII—VII ст. до н. е. пливли по тоді ще негостинному Понту — Понту Ауксинському, — вони, очевидно, шукали не зернові бази, бо в той час знайти такі бази на степовому узбережжі вони не могли. У кочових степових племен переселенці могли дістати тільки продукти скотарства і рибальства. І найдавніші поселення греків у Причорномор'ї були спочатку саме риболовецькими і почасти торговельними факторіями, які вели обмін з кочівниками, одержуючи у них м'ясо, шкури, вовну та інші продукти скотарства.

Торгівля хлібом почалася пізніше.

Не випадково автори, які намагалися пояснити грецьку колонізацію відштовхуючись від інтересів хлібної торгівлі, примушені шукати сліди відносин греків з хліборобською Скіфією вже в VIII—VI ст. до н. е.³

Проте реально про встановлення більш-менш тісних стосунків між колоніями та осілим населенням Лісостепу можна говорити тільки починаючи з середини VI ст. до н. е.

Немирівське городище, яке розташоване у верхній течії Південного Бугу, тобто в класичному хліборобському районі, дає нам численні сліди торгівлі у вигляді великої кількості уламків привізного художнього посуду. Це городище, як і самий імпорт, датується VI ст. до н. е.⁴ і ілюструє древність торговельних відносин скіфів-орачів з гре-

¹ Геродот, IV, 17, ВДИ, 1947, № 2, стор. 261.

² Там же, стор. 261—262.

³ Д. Каллистов, Очерки по истории северного Причерноморья античной эпохи, Л., 1949, стор. 5—42.

⁴ А. Спицын, Скифы и галлыштатт, Сб. в честь А. А. Бобринского, СПб, 1911, стор. 155—168.

ками. Аналогії Немирівському городищу маємо і в Наддніпрянщині (Шарпівське¹ і, особливо, Пастирське² городища).

Таким чином, антична торгівля з лісостеповими, насамперед хліборобськими, районами Скіфії має певну історичну традицію. Але для нас важливо не так встановлення справжньої дати початку торгівлі хлібом між древньою Грецією та Скіфією, як констатація того факту, що головні хлібні бази таких колоній, як Ольвія, Тірас та ін., містилися у лісостеповій смузі сучасної Української РСР, на тій самій території, де в наступну епоху жили анти.

Навряд чи можуть бути якісь сумніви в тому, що Рим провадив торгівлю з тими ж споконвіку хліборобськими племенами насамперед зерновими культурами. Реальність цього припущення впливає перш за все з того, що хліб був однією з найважливіших проблем для Римської імперії.

Розвиток рабовласницької системи виробництва в римському суспільстві повинен був спричинитися до господарської кризи в державі. Основні процеси, що лежали в основі цієї кризи, були такі: розширення застосування дешевої рабської праці, конкуренції з якою праця вільного населення витримати не могла; концентрація земельних багатств у руках окремих представників суспільства — суперечність, що знаходила свій вияв у протиставленні латифундії та парцелли і, як наслідок, викидання з сфери виробництва величезних мас особисто вільного населення, що безперервно поповнювало собою ряди міського люмпен-пролетаріату, який існував пополюшкою держави; гіпертрофічний розвиток військового і бюрократичного апарату; нарешті, розширення міського ремісничого населення, яке працювало для задоволення потреб вищих верств римського суспільства.

Лозунг „хліба та видовищ!“ був центральним моментом у всіх внутрішньополітичних проблемах Римської імперії.

Обмеженість рабовласницької системи, яка визначалася низькою продуктивністю рабської праці, обумовленою абсолютною незацікавленістю безпосереднього виробника в наслідках своєї праці, привела до того, що сама Італія не могла забезпечити імперію і насамперед саму себе потрібною кількістю продуктів споживання (головним чином сільськогосподарських).

У I ст. до н. е. Рим пережив кризу, що закінчилася падінням республіки і трохи не спричинилася до падіння римської цивілізації в цілому. Рим ще знайшов у собі сили і встояв, але необхідність інших шляхів суспільного розвитку країни була цілком очевидною.

Ці шляхи могли полягати в заміні рабовласницької системи господарства прогресивнішою — феодальною або в широкій завойовницькій політиці і в експлуатації чужих, неримських територій.

Замінити рабовласницьку систему господарства феодальною Рим ще не міг, хоч уже в ранні часи імперії виникає інститут колонату, як зародок майбутніх феодальних відносин. Тому дальший розвиток імперії здійснювався на основі експлуатації чужих земель — провінцій і периферії.

Епоха перших століть н. е. характеризується широкою експансією Римської імперії, зокрема і насамперед в напрямі на північний схід, на дунайські землі і північне Причорномор'я. Внаслідок вдалих Мітрида-

¹ І. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 80—110.

² М. Брайчевский, Работы на Пастырском городище в 1949 г., КС ИИМК, вып. XXXVI, стор. 157—160.

тових війн, які привели до знищення Понтійського царства, римляни ще в останнє століття перед початком н. е. підкорили Босфорське царство. Хоч після подій, які відбулися на Босфорі після смерті Мітрідата VI Євпатора, Босфорське царство офіційно не увійшло до складу Римської імперії, проте фактично римське панування тут може вважатися безперечним: босфорські царі вважали і називали себе слугами і клієнтами римських імператорів — *ΦΙΛΟΚΑΙΣΑΡ ΚΑΙ ΦΙΛΟΡΟΜΑΙΟΣ*.

На перше століття н. е. римляни стверджують свою владу і в інших містах північного Причорномор'я: в Одесі, Тірасі, Ольвії, а також у Херсонесі. Ці центри не входили до складу Понтійського царства, хоча Діафант і допомагав Херсонесу розправитися з Скіфською державою в Неаполісі. Тому падіння Понту не могло привести безпосередньо до підкорення цих міст Риму. Це була спеціальна проблема зовнішньої політики Римської держави вже часів імперії.

Експансія римлян у північне Причорномор'я здійснювалася іншими шляхами — через новостворену провінцію Нижню Мезію. В. Дьяков, який спеціально досліджував шляхи проникнення римлян у північне Причорномор'я, робить висновок, що вже в епоху Августа провінція Нижня Мезія стає основним плацдармом римської агресії в напрямі на північний схід, відіграючи в цьому більшу роль, ніж елліністичні держави переднього Сходу типу Понтійського царства¹.

Саме із заходу, з Нижньої Мезії, здійснювали римляни натиск на колишні грецькі колонії північно-західного Причорномор'я, які через це й були включені до складу саме цієї провінції. Ці причорноморські міста, які на той час переживали кризу в зв'язку із загальною кризою елліністичного світу, а також внаслідок боротьби з сусідніми місцевими племенами, відчуваючи загрозу, як Херсонес, або навіть зазнавши прямих розгромів, подібно до Ольвії, не спроможні були чинити серйозного опору агресивній політиці Риму.

Тимчасом просування Риму на північний схід натрапляло все ж на досить значні труднощі, пов'язані з подоланням сильного опору.

Цей опір був вчинений з боку місцевих „варварських“ племен, які переживали на той час період остаточного розкладу родової організації та переходу від вищого ступеню варварства до цивілізації, тобто до класового, державного існування.

Уже Августові, який може вважатися творцем Дунайського лімесу, довелося натрапити на дуже активний опір гетської варварської держави Буребісти (Бурвісти). Страбон писав у своїй „Географії“, що гет Буребіста „нагонив страх... на римлян, відважно переправляючися через Істр і спустошуючи Фракію до кордонів Македонії та Іллірії, зруйнував край кельтів, які змішалися з фракійцями та іллірійцями, і зовсім знищив боїв, що були під владою Критасира і таврисків“².

Держава Буребісти, як і всі інші так звані варварські держави, виявилася недовговічною і скоро розпалася; але на її місці виникали нові державні утворення, в тому числі й сильне царство Децебала.

Імператор Доміціан зазнав страшної поразки від даків і змушений був на час відмовитися від експансії за Дунай. Ульпію Траяну — другому імператорові з дому Антонінів — пощастило зламати опір даків і знищити царство Децебала. Проте і після того римлянам не вдалося закріпитися в Дакії на довгий час, і вже в середині III ст. н. е. вона була остаточно для них втрачена.

¹ В. Дьяков, Пути римского проникновения в северное Причерноморье: Понт и Мезия, ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 71—88.

² Страбон, VII, 3, II, ВДИ, 1947, № 4, стор. 197—198.

Таким чином, у своєму просуванні на північний схід, у межі північного Причорномор'я, римляни зустрічали найсерйозніший опір з боку місцевого населення і тільки внаслідок довготривалої і кровопролитної боротьби їм удалося ненадовго затриматися як у причорноморських містах — Тірасі, Ольвії та ін. (вони були втрачені Римом уже після царювання Олександра Севера), так і на задунайських землях, доходячи до середнього Дністра.

Звичайно, римляни мали певні причини для того, щоб, перемагаючи сильний опір місцевого населення, прагнути до захоплення цих земель. Звичайно, це не були інтереси „активної оборони“, оскільки більшого ефекту, безперечно, можна було досягти, захищаючи ті кордони, які існували на початку н. е. (як про це пересвідчуємося на прикладі Клавдія Готського). Це було прагнення саме до підкорення нових земельних просторів.

Про те, якими причинами керувалися римляни, проникаючи в дунайські землі і далі — в Дакію і Причорномор'я, можемо досить ґрунтовно судити на підставі джерел, які дійшли до нас. Так, наприклад, зберігся напис — епітафія намісника в Нижній Мезії часів Нерона — полководця Тіберія Плавтія Сільвана Еліана. В цьому напису, після перерахування військових та дипломатичних успіхів цього полководця на Дунаї, відзначається як найбільше досягнення те, що він був першим намісником у Нижній Мезії, який знизив ціну на печений хліб у Римі, виславши туди великі запаси зерна¹.

Якщо Плавтій був першим, то після нього, очевидно, були й інші, які продовжували „знижувати ціну печеного хліба в Римі“, надсилаючи туди зерно з дунайських провінцій.

Отже, вивіз хліба був основною причиною римської експансії на північний схід. Не дивно, що саме ті землі, які були справжньою житницею для Греції, привертати увагу Риму в першу чергу тоді, коли криза економічної системи імперії стала на порядок денний і коли північноафриканські провінції, що були перед тим основним джерелом постачання Риму хлібом, перестали вже задовольняти його потреби.

Політика Риму в чужих землях могла здійснюватися в двох формах.

Так, експлуатація земель, які були підкорені силою зброї і безпосередньо підпали під владу Риму, могла здійснюватися, по-перше, насильственным оподаткуванням, накладанням повинностей та ін. Характеризуючи суть економічної політики Римської держави, Ф. Енгельс писав: „Уже починаючи від останніх часів республіки, римське панування ґрунтувалося на нещадній експлуатації завойованих провінцій: імперія не тільки не знищила цієї експлуатації, а, навпаки, перетворила її на систему“².

Політика римлян у провінціях є окремою проблемою, яка потребує спеціального розгляду, а тому в цій статті ми не можемо їй приділити достатньої уваги.

Другою формою експлуатації римлянами „варварських“ народів, військовою силою не підкорених, була торгівля, що провадилася і з древніми слов'янами — носіями культури полів поховань, — які жили в лісостеповій смузі сучасної Української РСР, про що згадувалося на початку статті.

¹ Т. Моммзен, История Рима, т. V, М., 1949, стор. 190.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполіт-видав, К., 1948, стор. 116.

Серед товарів, які вивозили наші предки в Рим, хліб, безперечно, займав найголовніше місце. Необхідність такої торгівлі обумовлювалася дальшим прогресом у галузі хліборобства в античності, яким був позначений час на зламі нової ери. Саме в перші століття н. е. маємо повсюдне поширення залізних наральників, які неодноразово траплялися в пам'ятках культури полів поховань. Поява і широке застосування плуга із залізним наконечником робочого кінця не могло не підвищити продуктивність хліборобського виробництва, тобто збільшити кількість додаткового продукту, який міг бути перетворений на товар.

У цьому плані безперечний інтерес становить збіг у назві та розмірах основних одиниць міри сипких речовин: римського квадрантала і древньоруського четверика (26,26 л), римського медімна і древньоруського півосмина (52,52 л). Виникнення цієї подібності в одиницях мір відноситься до перших століть н. е., на що вже не раз зверталася увага в радянській літературі¹, і свідчить про торговельні зв'язки древніх слов'ян з Римом, так само як і римські монети, знаходжувані на наших землях, та деякі інші речі римського або провінціального походження. Предметом цієї торгівлі було насамперед зерно — сипке тіло, що підлягало вимірюванню на четверики — квадрантали або півосмини — медімни.

Навряд чи можна також мати сумнів і в тому, що слов'яни вивозили в імперію рабів, подібно до того, як це у відношенні до германців підкреслював Ф. Енгельс².

Таким чином, бачимо, що древні слов'яни-анти постачали римлян життєво важливими для них продуктами, без яких імперія не могла б існувати. В той же час, як уже відзначалося, предметів римського імпорту (мається на увазі предмети безпосереднього споживання) на древньослов'янських землях зустрічається дуже мало.

Останнім часом польський археолог К. Маєвський зробив спробу зібрати відомості про знахідки речей римського або колоніального виробництва на землях слов'ян (як західних так і східних)³. Головне місце серед зібраного ним матеріалу належить монетам.

Серед цих речей нерідко трапляються і уламки римських амфор; отже, це є свідченням того, що рідкі тіла (очевидно, вино та рослинне масло — олія) займали істотне місце серед римського імпорту на древньослов'янській землі. Але обсяг цієї торгівлі, судячи з кількості знахідок римських монет, був незрівняно більший.

Отже, з усього вищесказаного робимо такий висновок: у той час, коли для Риму торгівля з антами мала життєво необхідне значення, оскільки від продуктів вивозу з антських земель в якійсь мірі залежало саме існування імперії, внаслідок чого підтримання цих торговельних зв'язків стає завданням зовнішньої політики, — древні слов'яни були лише відносно зацікавлені в підтриманні торгівлі з Римом, лише в тій мірі, в якій вони могли експортувати додатковий продукт, що не знаходив собі споживача в їх власному суспільному середовищі. Висновок цей здається безсумнівним уже хоча б тому, що слов'яни ввозили з римських провінцій не предмети першої необхідності, а швидше предмети розкоші.

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура древних славян, ИЖ, 1943, № 11—12, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 43; Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.—Л., 1944, стор. 11.

² Ф. Энгельс, К истории древних германцев, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стор. 368—369.

³ K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949.

Тому зрозуміло, що саме римляни були зацікавлені в підтриманні торговельних стосунків з антами, в забезпеченні торговельних шляхів, прокладанні трактів, заснуванні торговельних факторій та ін.

У зв'язку з цим постає питання, який же зиск мали римляни від цієї торгівлі. Як бачимо, кількість предметів римського виробництва (крім монет), знаходжуваних на древньослов'янських землях, дуже мала.

Римляни, цілком природно, прагнули взяти у відірваних від імперського ринку варварів якнайбільше, а дати їм якнайменше. У цьому світлі спроби дослідження питань торгівлі між Римом і варварським світом на основі законів міжнародної торгівлі в епоху капіталізму, як це робили більшість буржуазних дослідників, не можуть дати позитивних наслідків. Карл Маркс не раз застерігав проти механічного перенесення законів політичної економії буржуазної системи господарства в стародавню історію¹.

У нашому випадку корінна відміна міжнародної торгівлі в перші століття н. е. від міжнародної торгівлі за нових часів полягає у відсутності єдиного світового ринку, внаслідок чого закон вартості не може виявитися в повній мірі в процесі обміну, що здійснювався поміж імперією та населенням неримських земель. Незнання останніми дійсної вартості тих продуктів, які вони одержували від римлян, пояснюється незнанням дійсних умов виробництва цих продуктів (звичайно предметами імпорту були такі речі, які в місцевому суспільстві не вироблялися). Цією обставиною римляни і намагалися скористатися, щоб збути свої товари по ціні, можливо, в десятки раз вищій від їх дійсної, реальної вартості.

Ф. Михалевський аналогічне явище відзначає і для феодального суспільства².

У торговельних відносинах Риму з носіями культури полів поховань — антами головне місце серед речей римського імпорту займають монети (ця торгівля, за сучасною термінологією, мала для антів активний, а для римлян пасивний баланс). Те ж саме спостерігаємо всюди, на всіх тих землях, які мали торговельні стосунки з Римською імперією. Це — явище універсальне, характерне для свого часу.

Пліній твердить, що щорічно тільки на схід вивозилося понад 100 мільйонів сестерцій. Можливо, ця сума перебільшена, проте вона все ж дуже велика.

У буржуазній літературі цей факт викликав уяву про „невигідність“ для римлян підтримування торговельних стосунків і навіть про „небезпечність“ їх для економіки імперії.

Насправді ж це було якраз навпаки.

Для римлян срібло було товаром таким же ходовим, як і перший-ліпший товар з числа тих, що продукувалися в імперії. І не може бути сумніву, що десь на кордоні Дакії ціна срібла була значно вищою від його ціни у межах самої імперії. Користуючися тим, що анти, які на своїх землях не мали родовищ срібла і, отже, ніколи його не видобували, не знали дійсної вартості срібла, римські купці забезпечували собі величезні прибутки. Продукти, які вивозилися ними з слов'янських земель, вони могли тут придбати тільки за частину їх реальної вартості.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, стор. 329; К. Маркс, К критике политической экономии, 1938, стор. 86.

² Ф. Михалевский, Очерки истории денег и денежного обращения, т. I, 1948, стор. 17.

Звідси очевидна цілковита безпідставність припущення про „пасивність“, „невигідність“ для римської економіки торгівлі римлян з неримськими землями, в тому числі і з древніми слов'янами.

Тому пояснювати кризу III ст. цією пасивністю торговельного балансу, що призводив до відпливу дорожочінних металів з імперії, немає абсолютно ніяких підстав.

Не можна забувати, що римське господарство в своїй основі було натуральним, а не капіталістичним і базувалося не на товарній і, тим більше, грошовій основі, а тому й не могло занепасти внаслідок розладу грошової системи. Правда, ми знаємо, що переважання вивозу срібла над його виробництвом привело імперію кінець кінцем до інфляції, викликавши „псування монети“, її знецінення, підсилення натуралізації господарства імперії та ін. Але не це було причиною кризи III ст.; навпаки, це явище було наслідком тих же причин, які викликали і саму загальногосподарську кризу.

Більш того, саме цей „пасивний“ баланс допомагав імперії до певного часу боротися з кризою, оскільки давав в обмін на срібло, яке не могло знайти безпосереднього споживання всередині імперії, життєво необхідні для римського суспільства продукти.

Насправді ж так звана торгівля римлян з „варварським“ населенням була безсоромною експлуатацією цього населення і стала для імперії засобом викачування продуктів, потрібних для її існування (в тих випадках, коли зброя виявлялася безсилою).

Ось чому не анти, а римляни були зацікавлені в підтриманні цих торговельних зв'язків. Не дивно, отже, що імперія так наполегливо прагнула здійснити свою експансію на північний схід, незважаючи на свої досить часті невдачі та прямі поразки, намагаючися перебороти сильний опір місцевого населення. Зрозуміло також, чому саме в перші століття н. е. древньослов'янські землі (землі, розташовані на північ від дунайських земель, тобто Дакія) та північне Причорномор'я привертають увагу римлян. Із сходу в Римську імперію йшли головним чином предмети розкоші (екзотичні товари), з Германії — раби та ще, можливо, продукти лісових промислів. Древньослов'янські землі давали Риму, крім того, найважливіше — хліб.

Ось чому на землях древніх слов'ян ми й знаходимо таку велику кількість римських монет.

Через це відторгнення саме древньослов'янських земель у середині III ст. н. е. так важко відбилося на дальшому економічному, а звідси і внутрішньополітичному становищі Римської імперії.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

К ВОПРОСУ О ТАК НАЗЫВАЕМЫХ РИМСКИХ ВЛИЯНИЯХ В КУЛЬТУРЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

Резюме

В исторической и археологической литературе существует точка зрения на первые века н. э. как на время „римских влияний“. Эта точка зрения базируется на некоторых чертах памятников, находимых на внеримских, в том числе и на древнеславянских, землях, в частности

на предметах римского производства, являющихся следами сношений (прежде всего экономических) местного населения с империей.

Господствует точка зрения относительно большой роли, которую якобы римская культура, как „более высокая“, имела для развития местных культур.

В действительности же поддержание экономических связей с местным населением было важно в первую очередь для самой Римской империи, которая была заинтересована в осуществлении хлебной торговли, поскольку хлебная проблема всегда была одной из существеннейших в истории древнего Рима. Древнеславянские земли (главным образом северное Причерноморье и Подунавье), являвшиеся хлебными житницами еще в скифское время для древней Греции, привлекали и особое внимание Рима. Поэтому римляне, встречая упорное сопротивление местного населения, стремились подчинить эти земли своему господству.

Торговля империи с местным населением была одним из способов эксплуатации последнего, одним из методов выкачки тех продуктов, которые особенно интересовали римлян в тех случаях, когда не могли быть реализованы попытки прямого подчинения силой оружия.
